

RUCH W JĘZYKU – JĘZYK W RUCHU

POD REDAKCJĄ
KAROLINY LISZYK-KUBINY
i MARCINA MACIOŁKA

UNIWERSYTET ŚLĄSKI

WYDAWNICTWO GNOME

K A T O W I C E 2 0 1 2

Recenzent
EWA SZKUDLAREK-ŚMIECHOWICZ

© Copyright 2012 by
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wszelkie prawa zastrzeżone

Redakcja i korekta
ZESPÓŁ

Projekt okładki i szaty graficznej
MAREK FRANCIK

Publikacja sfinansowana ze środków
UNIwersytetu Śląskiego w Katowicach

ISBN 978-83-63268-19-0

Złożono czcionką Times
Printed in UE

GNOME — Wydawnictwa Naukowe i Artystyczne
ul. Drzymały 18/6, 40-059 Katowice, Poland
tel.: 603370713 e-mail: wydawnictwognome@gmail.com

GRAMATYCZNE FUNKCJE RUCHU W POLSKIM JĘZYKU MIGOWYM (PJM)

WPROWADZENIE

W drugiej połowie XX wieku badania językoznawcze zostały rozszerzone o analizę języków wizualno-przestrzennych. Lingwistyka migowa, której oficjalne początki datuje się na lata 50. i 60. ubiegłego wieku, przeżywa dziś rozkwit, ponieważ badania z jej zakresu przynoszą dane dotyczące nie tylko komunikacji niesłyszących, ale i języka w ogóle – sposobu jego funkcjonowania i mechanizmów rozwoju. Fakt, że języki migowe są bardzo młode (najstarsze z nich mają ok. 300 lat, najmłodsze, np. nikaraguański język migowy, ok. 30 lat), sprawia, że ich analiza może wiele powiedzieć na temat powstawania i ewolucji ludzkiej komunikacji. Badania porównawcze wykazały bowiem, że posługiwanie się językami migowymi i fonicznymi ma te same podstawy neurobiologiczne i opiera się na identycznych mechanizmach kognitywnych (zob. Emmorey 2002). Jednocześnie jednak w językach migowych, ze względu na ich modalność, znaleźć można zjawiska nieobecne lub marginalne w językach audytywnych, takie jak symultaniczność, wysoki stopień ikonizacji czy mimika będąca nie tylko nośnikiem ekspresji, ale i informacji gramatycznej. Tym samym badania nad językami niesłyszących wymuszają konieczność nowego spojrzenia na język, redefiniowania podstawowych pojęć lingwistycznych i objęcia oglądem tych zjawisk, które w komunikacji fonicznej nie mają charakteru językowego, a w migowej stanowią podstawę procesów zdaniotwórczych.

Jedną z kategorii, które nie mieszczą się w standardowym zestawie cech gramatycznych języka, a są fundamentalne dla języka migowego, jest ruch. Zagadnienia związane ze sposobem jego funkcjonowania w polskim języku migowym (dalej PJM) stanowią przedmiot niniejszego artykułu¹.

¹ Referowane tu badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki (grant promotorski o numerze N N104 379740) oraz Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (subsydium *Focus* o numerze 1/2009, projekt „Kategoryzacja językowa przez przestrzeń i ruch w Polskim Języku Migowym” prowadzony przez Pracownię Lingwistyki Migowej Uniwersytetu Warszawskiego, której współpracownikiem jest autorka).

KILKA UWAG O POLSKIM JĘZYKU MIGOWYM (PJM)

PJM jest naturalnym językiem wizualno-przestrzennym, którym posługuje się mniejszość językowo-kulturowa Głuchych w Polsce (zob. Świdziński 2005; Woźnicka 2007). Warto w tym miejscu podkreślić dwa fakty, które nie są powszechnie znane poza środowiskiem lingwistów migowych – język migowy nie jest uniwersalny, a PJM jest zupełnie niezależny od polszczyzny fonicznej. Na świecie istnieje kilkaset różnych języków migowych, a ich dokładna liczba jest trudna do oszacowania ze względu na dużą ilość dialektów i częste powstawanie nowych języków w odizolowanych od świata niewielkich społecznościach niesłyszących (por. Aronoff i in. 2008). PJM powstał ok. roku 1817, gdy w Warszawie otwarto pierwszą na ziemiach polskich szkołę dla dzieci głuchych, reprezentuje zatem tzw. narodowe języki migowe (języki migowe społeczności Głuchych, zob. Meir i in. 2010). Języki te powstają, gdy grupa niesłyszących z konieczności przebywająca razem przez dłuższy czas (np. w internacie, szkole) zawiązuje wspólnotę i ustala własny system komunikacyjny, bazujący na ich wcześniejszych doświadczeniach językowych, m.in. językach migowych wyniesionych z domów (*home signs*, Emmorey 2010: 24). Zaistnienie PJM było zatem niezależne od polszczyzny fonicznej i dokonało się dzięki potrzebom komunikacyjnym samych głuchych, bez ingerencji ze strony słyszącego środowiska. Należy dodać, że oprócz PJM – naturalnego języka niesłyszących – istnieje w Polsce także system językowo-migowy (SJM) – język migany opracowany sztucznie w latach 60. ubiegłego wieku na bazie zasobów leksykalnych języka migowego i polskiej gramatyki. SJM jest subkodem wizualno-przestrzennym języka polskiego i – choć obecny w szkołach dla niesłyszących (w odróżnieniu od rugowanego z oświaty PJM) – nie jest rodzimym językiem głuchych (zob. Szczepankowski 1999: 29).

PJM jest językiem, który dynamicznie się rozwija. Obecnie postępują procesy jego ujednoczenia, których przyspieszeniu służy rozwój technologii komputerowych oraz Internetu dającego głuchym z różnych części Polski możliwość częstego kontaktu (dzięki wykorzystaniu komunikatorów internetowych z kamerami). Różnice regionalne w PJM są pozostałością rozwijania się języka w trzech różnych zaborach (w szkołach dla głuchych w Warszawie, Poznaniu i we Lwowie; Woźnicka 2007: 219).

Badania nad polskim językiem migowym są prowadzone od roku 1994 (Farris 1994). Dotychczasowe analizy wykazały, że jest on w pełni ukształtowanym systemem językowym. Wiele kwestii dotyczących systemu gramatycznego czy leksykalnego PJM pozostaje jednak nierozstrzygniętych, m.in. zagadnienie podziału znaków na części mowy (określenie to jest zresztą dobrym przykładem swoistego fonocentryzmu opisu lingwistycznego, który niejednokrotnie zupełnie nie przystaje do opisu języków nieaudytywnych). Nie jest zresztą wiadome, czy

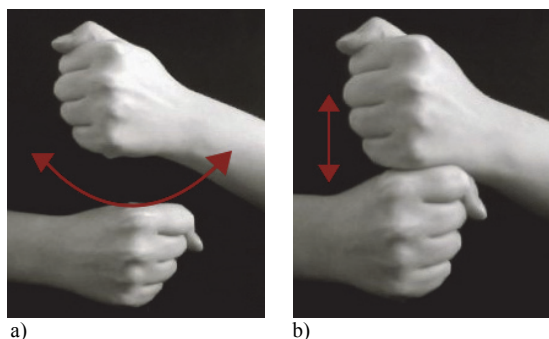
klasyfikacja gramatyczna znaków migowych w ogóle jest zasadna, możliwe bowiem, że znaczna część znaków migowych w izolacji nie wykazuje przynależności do konkretnej klasy, a jedynie w kontekście uzyskuje konkretne role składniowe, np. predykatu.

RUCH W PJM

Ruch jest jedną z dwóch (obok przestrzeni) fundamentalnych kategorii języka migowego – podstawą procesów słowotwórczych (znakotwórczych) oraz mechanizmów gramatycznych. Morfologia oraz składnia języka migowego opierają się na ruchu. Poniżej zaprezentowane zostaną podstawowe funkcje tej kategorii w PJM.

RUCH JAKO SKŁADNIK ZNAKU MIGOWEGO

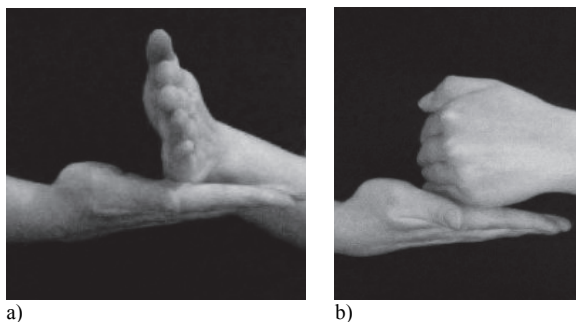
Badania nad strukturą znaku migowego wykazały, że składa się on z pięciu składników (parametrów): układu dłoni (jednej bądź obu), miejsca artykulacji, orientacji wnętrza dłoni, elementów niemanualnych (np. mimiki) oraz ruchu (Stokoe 2005). To właśnie ruch pozwala określony układ dłoni umiejscowiony na ciele lub poza nim zamienić w trójwymiarowy znak migowy. Znaczna część znaków migowych (zwłaszcza przynależących do kategorii *verbum*) ma charakter dynamiczny – ruch stanowi ich obligatoryjny składnik. Ruch jest też często elementem dystynktywnym znaku, który różnicuje znaczenie dwu podobnych pod względem innych parametrów znaków (Rys. 1).

Rysunek 1. Porównanie znaków migowych POWAŻNY a) i PRACOWAĆ b), ruch jako element dystynktywny

RUCH O FUNKCJI FLEKSYJNEJ

Ruch w języku migowym podlega zróżnicowaniu ze względu na charakter, trajektorię, sposób wykonywania czy możliwość redundancji (ruch do ciała lub od ciała, w górę lub w dół, po linii prostej, po łuku, szybki lub wolny, dwukrotny lub pojedynczy, symetryczny dla obu rąk bądź asymetryczny, wykonywany tylko jedną dłonią przy nieruchomej dłoni drugiej...). Jest zatem kategorią złożoną. Zmiany parametru ruchu mają istotne znaczenie gramatyczne, ruch w PJM pełni bowiem także funkcję fleksyjną. Jednym z przykładów takiej roli ruchu są tzw. czasowniki kierunkowe reprezentujące szerszą grupę czasowników uzgodnieniowych (zob. Padden 1988). Czasowniki kierunkowe to znaki, które podlegają modyfikacji ze względu na argumenty, z jakimi się łączą. Ukierunkowanie tych znaków sygnalizuje ich strukturę predykatowo-argumentową. Paradygmatowych modyfikacji jest względnie stały i z tego względu zjawisko kierunkowości przypomina w pewnym stopniu odmianę. Modyfikacja parametru ruchu, za którą idzie zmiana znaczenia znaku, polega na wymianie ról agensa i pacjensa. Przykładem tego typu zmiany jest czasownik POMAGAĆ przedstawiony na rys. 2, który wykonany z ruchem od ciała oznacza „pomagam tobie” a), zaś z ruchem o przeciwnym kierunku – do ciała „ty pomagasz mnie” b).

a)

b)

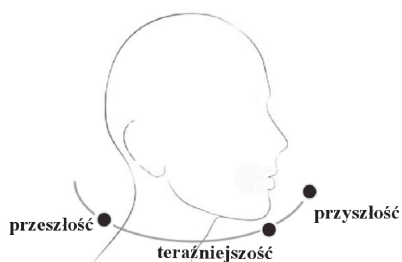
Rysunek 2. Czasownik kierunkowy POMAGAĆ

RUCH O FUNKCJI ZDANIOTWÓRCZEJ – LINIA CZASOWA, KLASYFIKATORY, PREDYKACJA KLASYFIKATOROWA

Ruch jest w PJM podstawowym mechanizmem zdaniotwórczym. Jego znaczenie ujawniają m.in. takie zjawiska, jak linia czasowa, klasyfikatory oraz predykcja klasyfikatorowa.

Linia czasowa to abstrakcyjna linia odniesienia w przestrzeni migania, która ilustruje upływ czasu obrazowanego metaforycznie jako substancja fizyczna, która istnieje w przestrzeni i jest wobec nas usytuowana. Punktem odniesienia dla linii czasowej jest ciało osoby migającej. Podstawowa (deiktyczna, Emmorey 2002: 108) linia czasowa pozwala wyznaczać przeszłość, przyszłość oraz terażniejszość. Wartości czasowe przestrzenne linii są wyrażane w następujący sposób:

- czas terażniejszy – znaki artykułowane w pozycji neutralnej (przód ciała migającego),
- czas przeszły – znaki artykułowane z tyłu ciała migającego (w kierunku barków),
- czas przyszły – znaki artykułowane przed ciałem migającego (z dala od ciała).

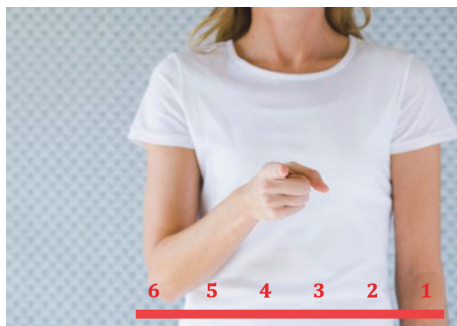
Rysunek 3. Linia czasowa w PJM

Znaki odnoszące się do przyszłości, np. JUTRO, ZA TYDZIEŃ, ZA ROK będą zatem wykonywane z ruchem do przodu (zob. rys. 4), zaś odnoszące się do przeszłości, np. WCZORAJ, MIESIĄC TEMU, DWA LATA TEMU – z ruchem do tyłu.

Rysunek 4. Znak ZA PIĘĆ DNI w PJM

PJM za pomocą parametru ruchu różnicuje także przyszłość i przeszłość bliską i odległą. Znaki odnoszące się do bliższej przyszłości lub przeszłości są migane bliżej ciała, zaś odleglejszej – dalej od ciała. Metaforyczne ujęcie przeszłości jako tego, co znajduje się za nami, a przyszłości – przed nami, znaleźć można w bardzo wielu językach migowych świata, istnieją jednak także języki migowe (np. japoński czy język migowy Urubu-Kaapor z Brazylii), które przyszłość lokalizują z tyłu ciała (jako rzeczywistość nieznaną, o której nie wiemy, jak wygląda, nie „widzimy” jej), zaś przeszłość – z przodu (rzeczywistość już widziana, znana). Różnice te zdają się świadczyć o tym, że linia czasowa może być uwarunkowana kulturowo (Kyle 1985: 144). Innym przykładem kulturowej zależności jest tzw. sekwencyjna linia czasowa, która pozwala przedstawić następujące po sobie czynności (np. przygotowywanie potrawy) w sposób odzwierciedlający ich faktyczną chronologię. W większości języków migowych świata wydarzenia są prezentowane na linii sekwencyjnej od strony lewej (wydarzenia najbardziej odległe) do strony prawej (wydarzenia najbliższe, rys. 5), co uważa się za warunkowane systemami pisma. W jordańskim języku migowym (pod wpływem arabskiego systemu zapisu) linia ta ukierunkowana jest od strony prawej do lewej.

Rysunek 5. Sposób prezentacji wydarzeń na linii sekwencyjnej, wartości liczbowe określają kolejność prezentowania wydarzeń (zgodną z chronologią)

Kolejnym zjawiskiem, w którym ujawnia się kluczowa rola ruchu w języku migowym są klasyfikatory i powiązana z nimi predykcja klasyfikatorowa.

W językach migowych mianem klasyfikatora określa się znak o funkcji anaforycznej, który zostaje w tekście uzgodniony pod względem jakiejś cechy z poprzedzającym go znakiem rzeczownikowym – rzeczownikiem pospolitym lub nazwą własną. Tym samym klasyfikatory wykazują właściwości podobne do zaimków w polszczyźnie. Klasyfikator posiada niezmienny układ dłoni odpowiadający całej klasie rzeczowników jednego typu. Klasyfikatory dzielą rzeczowniki według określonych cech – niezwiązanych z klasyfikacją rodzajową,

ale z wyglądem, wielkością, kształtem czy inną cechą (np. żywotnością, zwierzęcością) danych obiektów. PJM wyróżnia zatem m.in. klasyfikator osoby (stojącej – rys. 6 i siedzącej – rys. 7), klasyfikator zwierzęcia małego (np. psa, kota) i dużego (np. niedźwiedzia lub słonia), klasyfikatory pojazdów (inne dla samochodu, statku, samolotu), klasyfikatory kształtu obiektu i sposobu operowania obiektem (np. jego trzymania).

Rysunek 6. Klasyfikator osoby stojącej

Rysunek 7. Klasyfikator osoby siedzącej

Klasyfikatory mogą prezentować nie tylko właściwości fizyczne obiektu (np. jego płaski czy podłużny kształt), ale – przede wszystkim – jego ruch, tj. sposób posługiwania się danym przedmiotem oraz sposób przemieszczania się obiektów (ruch człowieka, zwierzęcia lub pojazdów). Klasyfikatory pozwalają na precyzyjne naśladowanie właściwości ruchu – jego toru, długości, prędkości. Posługując się klasyfikatorem osoby stojącej, możemy – tylko poprzez jego przesunięcia – oddać przemieszczanie się tej osoby, np. po torze o kształcie litery S, w podskokach i z trzykrotnym cofaniem się z wyznaczonej trasy. Ruch klasyfikatora jest zatem dowolny, skrajnie ikoniczny, jedynym niezmiennym parametrem musi pozostać układ dłoni, dzięki któremu można zidentyfikować typ obiektu.

Klasyfikatory występują w wielu językach migowych świata. Ich duża produktywność, ikoniczność oraz potencjał zdaniotwórczy sprawiają, że stanowią one znaczną część komunikatu migowego. Wiele zdań migowych budowanych jest bez użycia zleksykalizowanych form czasownikowych, z wykorzystaniem jedynie klasyfikatorów, które zaczynają pełnić funkcję predykatu. Przesunięcie klasyfikatora jest wystarczająco czytelnym komunikatem o ruchu opisywanego obiektu, zatem umieszczanie w zdaniu dodatkowego czasownika *iść* lub *jechać* staje się po prostu zbędne. Jednocześnie badania pokazują, że znaczna część predykatów klasyfikatorowych wyabstrahowanych z kontekstu jest całkowicie nieczytelna nawet dla rodzimych użytkowników języka migowego (Fabisiak, Rutkowski 2010). Predykat klasyfikatorowy zrozumiały staje się dopiero w tekście, gdy wiadomo, do czego się odnosi. Pozbawiony kontekstu jest niedookreślony semantycznie – może wyrażać wiele podobnych do siebie czynności, np. predykat, którego ruch można opisać jako wykonywanie kolistych ruchów

podłużnym przedmiotem trzymanym oburącz, i który oddawał czynność odkurzania, równie dobrze mógłby zostać zinterpretowany jako kopanie łopatą albo zamiatanie (Rutkowski, Łozińska 2011: 220). Predykaty klasyfikatorowe funkcjonują zatem w języku migowym na specjalnych zasadach – z jednej strony stanowią podstawę komunikacji migowej, z drugiej – nie funkcjonują w słowniku, ponieważ nie mają skonwencjonalizowanej formy, a jedynie różnie wykorzystywany potencjał ikoniczności. Tym samym ruch, jakim jest predykcja klasyfikatorowa, nie może zostać opisany za pomocą tradycyjnych narzędzi analizy fleksyjnej czy składniowej, a stanowi fundament komunikacji wizualno-przestrzennej.

Zjawisko klasyfikatorowości języków migowych wiąże się z jeszcze jedną właściwością ruchu, jaki w nich występuje – symultanicznością. Komunikaty wizualno-przestrzenne, ze względu na modalność języka migowego, mogą być nadawane w sposób jednoczesny obiema dłońmi lub za pomocą artykulatorów manualnych i niemanualnych (np. mimiki). Możliwe jest zatem wyrażanie zdania *Dziewczynka i chłopiec idą obok siebie na wprost* poprzez ułożenie dwóch klasyfikatorów osób stojących obok siebie (na prawej i lewej dłoni) i przesuwanie ich w przód po linii prostej. Ruch symultaniczny nadaje wypowiedzi cechy imitacyjności, sprawia, że tekst migowy nabiera cech odtwarzanej za pomocą znaków migowych scenki (zob. Świdziński 2003).

PODSUMOWANIE

Ruch, obok przestrzeni, jest dla języka migowego kategorią podstawową, fundamentem komunikacji. Język migowy bez ruchu nie istnieje. Ruch występuje na wszystkich poziomach języka migowego – fonologicznym, morfologicznym, składniowym. Jest podstawą organizacji wypowiedzi migowej, nadaje jej cechy charakterystyczne jedynie dla komunikacji wizualno-przestrzennej – klasyfikatorowość, imitacyjność, symultaniczność. Przedstawione tu uwagi są jedynie zasygnalizowaniem obszarów, które wymagają głębszej analizy. Badania nad ruchem w języku migowym zdają się bowiem dotyczyć samej istoty systemów wizualno-przestrzennych, a co za tym idzie – podstawowych zasad ludzkiej komunikacji.

BIBLIOGRAFIA

- Aronoff M., Meir M., Padden C., Sandler W., 2008: *The roots of linguistic organization in a new language*. W: "Interaction Studies: A Special Issue on Holophrasis Vs. Compositionality in the Emergence of Protolanguage" 9:1, s. 131–135.
- Emmorey K., 2002: *Language, cognition, and the brain: insights from sign language research*. Mahaw.

- Fabisiak (Łozińska) S., Rutkowski P., 2010: *Polish Sign Language verbs*. W: *Verb 2010: The identification and representation of verb features*. Red. P.M. Bertinetto, A. Korhonen, Lenci, A. Melinger, S. Schulte im Walde, A. Villavicencio. Piza, s. 32–37.
- Farris M., 1994: *Sign language research and Polish Sign Language*. W: „Lingua Posnaniensis“, T. 36, s. 13–36.
- Kyle J., Woll B., 1985: *Sign Language: The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge.
- Meir I., Sandler W., Padden C., Aronoff M., 2010: *Emerging Sign Languages*. W: *Oxford Handbook of Deaf Studies, Language, and Education*. T. 2. Red. M. Marschark, P. Spencer. Oxford, s. 267–280.
- Padden C., 1988: *Interaction of morphology nad syntax in American Sign Language*. Garland.
- Rutkowski P., Łozińska S., 2011: *O niedookreśloności semantycznej migowych predykatów klasyfikatorowych*. W: *Różne formy, różne treści*. Red. M. Bańko, D. Kopcińska. Warszawa, s. 211–223.
- Sandler W., Lillo-Martin D., 2006: *Sign language and linguistic universals*. Cambridge.
- Stokoe W., 2005: *Sign language structure: An outline of the visual communication systems of the American Deaf*. W: „Journal of Deaf Studies and Deaf Education”, nr 10(1), s. 3–37.
- Szczepankowski B., 1999: *Niesłyszący, głusi, głuchoniemi – wyrównywanie szans*. Warszawa.
- Świdziński M., Gałkowski T., 2003: *Studia nad kompetencją językową i komunikacją niesłyszących*. Warszawa.
- Woźnicka E., 2007: *Tożsamość społeczno-kulturowa głuchych*. Łódź.
- Taub S.F., 2001: *Language from the body: Iconicity and metaphor in American Sign Language*. Cambridge.